

De duurzaamheid van burgerinitiatieven

Een empirische verkenning*

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Burgerinitiatieven staan in het kader van de 'doe-democratie' in de schijnwerpers. In hoeverre burgers in staat zijn om op een duurzame manier zelforganisatie vorm te geven en wat hierbij belangrijke factoren zijn is nog verre van duidelijk. Dit geldt ook voor de vraag in hoeverre burgerinitiatieven zijn voorbehouden aan een specifieke, hoger opgeleide groep burgers. Door middel van een secundaire, kwantitatieve analyse van 56 burgerinitiatieven wordt in dit artikel een empirische bijdrage geleverd aan de beantwoording van deze vragen. We verkennen de effecten van drie mogelijke factoren op de duurzaamheid van burgerinitiatieven: de netwerkstructuur van het burgerinitiatief, de organisatorische vormgeving en het verdienmodel. Aan de hand van de analyses kan worden geconcludeerd dat er significante relaties bestaan tussen de organisatorische vormgeving van burgerinitiatieven en de duurzaamheid van burgerinitiatieven. Daarnaast wijzen de resultaten op een verband tussen de netwerkstructuur van burgerinitiatieven en de duurzaamheid: initiatieven die zich weten te ontwikkelen naar een 'fully connected' of een polycentrisch netwerk zijn duurzamer dan die met een sternetwerk. Daarnaast verkennen we de relatie tussen persoonlijke kenmerken van initiatiefnemers en duurzaamheid. Deze kenmerken laten een spreiding zien in leeftijd, afkomst, geslacht en pensionering. Wel valt op dat er relatief veel initiatiefnemers een hoog opleidingsniveau heeft: 80% heeft hoger beroepsonderwijs of een universitaire opleiding genoten. In de analyses zijn geen significante verbanden gevonden tussen persoonlijke kenmerken en de duurzaamheid van burgerinitiatieven.

1 Inleiding

Burgers nemen heden ten dage steeds vaker het heft in eigen handen om zelf lokale problemen en behoeften op te pakken, gemeenschappelijke voorzieningen vorm te geven of anderszins initiatieven te ontplooien om de kwaliteit van de leefbaarheid in hun buurt te verhogen. Volgens historisch onderzoek is dit de 'derde golf' van burgerinitiatieven, die voor het crisisjaar van 2008 begon en die

* De auteurs willen prof. dr. Justus Uitermark danken voor het beschikbaar stellen van de data waarop dit onderzoek is gebaseerd.

zich tegenwoordig nog voordoet in Nederland en andere landen (De Moor, 2013).¹ Voorbeelden van deze initiatieven zijn de opkomst van energiecoöperaties, buurtinitiatieven op het gebied van educatie en emancipatie en zorgcoöperaties. Deze burgerinitiatieven worden veelal gekenmerkt door hun one-issuegerichtheid, hun hands-on-aanpak en, in meer of mindere mate, hun ambitie om duurzame samenwerkingsverbanden tussen burgers vorm te geven (De Moor, 2013; Van Meerkerk e.a., 2013; Van Meerkerk, 2014). Dit soort zelforganisatie van burgers in het publieke domein, op gebieden als energie, zorg, leefbaarheid en gebiedsontwikkeling, staat volop in de aandacht. In een tijd waarin de overheid een terugtrekkende beweging aan het maken is, wil zij een sterker beroep doen op het zelf-organiserend vermogen van burgers in de aanpak van maatschappelijke kwesties en behoeften, zoals de notie van de ‘participatiesamenleving’ in Nederland en die van de ‘Big Society’ in het Verenigd Koninkrijk laat zien.

Vanuit diverse perspectieven worden er vraagtekens gezet bij deze ontwikkeling naar een zogeheten ‘doe-democratie’ (Uitermark, 2014; Van de Wijdeven, 2012). Een van de vragen betreft de duurzaamheid van burgerinitiatieven: in hoeverre zijn burgerinitiatieven stabiel en weten burgers zich langdurig te organiseren? Hoewel de verwachtingen rondom zelforganisatie van burgers en burgerinitiatieven hooggespannen zijn (zie bijv. BZK, 2013; Rob, 2012; WRR, 2012) bestaat er veel onbekendheid over de vraag in hoeverre burgerinitiatieven een duurzaam karakter hebben (cf. Van Meerkerk e.a., 2013; De Wilde e.a., 2014). Zijn burgerinitiatieven in staat om lokale vraagstukken en lokale behoeften daadwerkelijk te kunnen oppakken? Kunnen ze zich ontwikkelen tot duurzame samenwerkingsverbanden? Een tweede belangrijke vraag betreft de mate waarin burgerinitiatieven zijn voorbehouden aan de welgestelden en hoger opgeleiden. Creëert de inzet op een doe-democratie niet meer ongelijkheid? Is de doe-democratie niet een ‘doe-aristocratie’ (Van Stipdonk, 2014)?

In dit artikel beogen we aan deze vragen een empirische bijdrage te leveren. Hoewel er reeds diverse kritische beschouwingen over de doe-democratie zijn te vinden, is er nog weinig empirisch onderzoek verricht naar de duurzaamheid van burgerinitiatieven zelf (Hurenkamp e.a., 2006; Mujde & Daru, 2005; Uitermark, 2014) en onderzoek dat zich hierop wel richt wordt voornamelijk nog gekenmerkt door kwalitatief casestudy-onderzoek (zie bijv. Edelenbos & Van Meerkerk, 2011; Van Meerkerk e.a., 2013; Specht, 2012). In dit artikel verkennen we welke factoren de duurzaamheid van burgerinitiatieven beïnvloeden. We doen dit op basis van een secundaire, kwantitatieve analyse: we gebruiken een bestaande dataset rondom burgerinitiatieven (N=56). Daarnaast verkennen we de relatie tussen persoonlijke kenmerken van initiatiefnemers en duurzaamheid. In de volgende para-

1 De Moor laat in haar analyse zien dat er tenminste drie golven van maatschappelijke initiatieven bestaan. De hedendaagse burgerinitiatieven kunnen worden gerekend onder de ‘nieuwe golf’ van de laatste decennia. Ook internationaal onderzoek wijst op veranderingen van burgerparticipatie in de laatste decennia: burgers participeren minder in traditionele instituties van de representatieve democratie, maar andere vormen van participatie lijken te zijn toegenomen (Bang, 2009; Marien e.a., 2010; Stolle & Hooghe, 2005).

graaf bakenen we het begrip ‘duurzaam burgerinitiatief’ af. Vervolgens gaan we in op drie mogelijke factoren die de duurzaamheid van burgerinitiatieven beïnvloeden. Daarna beschouwen we de literatuur die ingaat op persoonlijke kenmerken van initiatiefnemers in relatie tot duurzame burgerinitiatieven. Hierna volgen de methodologie en de resultaten van onze empirische studie.

2 Burgerinitiatieven: karakteristieken en afbakening

Burgerinitiatieven zijn er in verschillende soorten en maten. Het kan gaan om eenmalige initiatieven, bijvoorbeeld in de aanbidding van een gebiedsplan door burgers aan overheden of het zogeheten formele burgerinitiatief waarin burgers bepaalde onderwerpen op de politieke agenda proberen te zetten. Maar we zien in toenemende mate ook de opkomst van burgerinitiatieven die gericht zijn op het eigenstandig vormgeven en implementeren van diensten of goederen ten behoeve van de lokale gemeenschap. Dit zijn burgerinitiatieven die gericht zijn op zelforganisatie (Edelenbos & Van Meerkerk, 2011; Van Meerkerk e.a., 2013). Dat is de focus van ons artikel. Deze burgerinitiatieven vormen vaak een reactie op een door (een deel van) de gemeenschap gevoelde behoefte (bijv. op het gebied van zorg, energie of leefbaarheid) (Bang, 2009). Ze zijn gericht op samenwerking tussen burgers uit de lokale gemeenschap. Burgers springen hierbij in op gevoelde gebreken in dienstverlening van de markt of de overheid. Een goed voorbeeld hiervan betreft de opkomst van energicoöperaties, waarin burgers zelf duurzame energie willen leveren voor de lokale gemeenschap. Een ander voorbeeld betreft de zorgcoöperatie, waarin burgers zelf zorg willen vormgeven en aanbieden voor de lokale gemeenschap op maat, veelal als reactie op schaalvergroting of bezuinigingen in de zorg van overheidszijde. Maar het kan ook gaan om kleinschalige initiatieven gericht op de leefbaarheid van de wijk en het gezamenlijk met andere wijkbewoners beheren van een stuk groen.

Kenmerkend aan deze initiatieven is hun lokale oriëntatie (Van Meerkerk e.a., 2015). Vaak focussen ze zich op behoeften die burgers in hun lokale gemeenschap ervaren en zijn ze gericht op het verbeteren van de eigen sociale en fysieke omgeving. Initiatieven kunnen ook gericht zijn op kwesties die lokale grenzen overstijgen, zoals het initiatief Kromkommer tegen voedselverspilling. In dit artikel focussen wij ons echter op initiatieven van burgers die zich richten op het vormgeven van de lokale omgeving. Burgerinitiatieven worden verder gekenmerkt door hun gerichtheid op een specifiek vraagstuk of een specifieke behoefte (De Moor, 2013). Ze kennen een hands-on en pragmatisch karakter: ze zijn gericht op directe actie(bereidheid) van betrokkenen om diens sociale en fysieke omgeving te verbeteren door het zelfstandig produceren en beheren van diensten of goederen (Van de Wijdeven, 2012; Van Meerkerk, 2014). In dit opzicht zijn ze ook niet tegen gevestigde machtsstructuren of systemen, tenzij dit nodig is om de betreffende behoeften en kwesties op lokaal niveau zelf op te kunnen pakken (Bang, 2009). Sterker nog: om deze behoeften en kwesties het hoofd te kunnen bieden, hebben ze veelal een bepaalde vorm van medewerking (bijv. middelen, toestem-

ming of ondersteuning) van overheden nodig. Met burgerinitiatieven doelen we in dit artikel dus op initiatieven die door de lokale gemeenschap of individuen binnen de lokale gemeenschap worden geïnitieerd, gericht zijn op een specifieke set van publieke vraagstukken of gemeenschappelijke behoeftes en die, middels langdurige samenwerking tussen burgers, productie en lokaal eigenaarschap van diensten of goederen nastreven ten behoeve van de sociale en fysieke omgeving (Van Meerkerk, 2014; Van Meerkerk e.a., 2015).

3 Factoren die de duurzaamheid van burgerinitiatieven kunnen beïnvloeden

Duurzaamheid verwijst naar het vermogen om langdurig te kunnen blijven bestaan. Om vast te stellen of een burgerinitiatief duurzaam is gebleken focussen we op de leeftijd van het initiatief (zie paragraaf 5). Op basis van de literatuur werken we drie mogelijke factoren uit die de duurzaamheid beïnvloeden: de middelen (verdienmodel) waar een initiatief gebruik van maakt of kan maken, de kenmerken van de netwerkstructuur van het burgerinitiatief en de organisatorische vormgeving van het initiatief. Deze selectie is geenszins alomvattend, maar enerzijds ingegeven vanuit de literatuur en anderzijds vanuit de beschikbaarheid van de data: we hanteren een secundaire analyse van een dataset over burgerinitiatieven (in paragraaf 5 gaan we hier nader op in). Over onderstaande factoren is data beschikbaar. Hieronder conceptualiseren we deze factoren en werken we mogelijke verbanden met de duurzaamheid van burgerinitiatieven uit.

Verdienmodel van het initiatief

Behalve van de vrijwillige inzet van betrokkenen zijn burgerinitiatieven voor hun voortbestaan vaak afhankelijk van bepaalde *inkomstenbronnen*. Hiermee kunnen burgers de activiteiten ontplooiën waarvoor ze initiatieven hebben opgericht en de kosten dekken die gepaard gaan met het vormgeven, leveren en onderhouden van diensten of goederen voor de buurt. Burgerinitiatieven kunnen verschillende inkomstenbronnen hebben. Vaak zijn burgerinitiatieven afhankelijk van sponsors, zoals overheidssubsidies, fondsen of donaties van particulieren (Bouzoubaa & Brok, 2005; Hassink e.a., 2013; Mensink e.a., 2013). Ze kunnen eigen inkomstenbronnen genereren, bijvoorbeeld middels contributie of verkoop van goederen of diensten. Een goed verdienmodel met verschillende typen inkomstenbronnen kan het voortbestaan van een burgerinitiatief helpen vergroten (Hassink e.a., 2013; Sharir & Lerner, 2006). Het maakt burgerinitiatieven minder afhankelijk van één type inkomstenbron. Kortom, de variëteit aan inkomstenbronnen verlaagt de afhankelijkheid en vormt daarom een factor voor de duurzaamheid van een initiatief.

Netwerkstructuur als factor voor duurzaamheid

Volgens de sociologische literatuur over netwerkstructuren vormt de vorm van het netwerk waarin het burgerinitiatief opereert een belangrijke indicator voor de duurzaamheid van het samenwerkingsverband tussen burgers. Zo geeft de mate waarin het netwerk gecentreerd is aan in hoeverre het initiatief afhankelijk is van

een of enkele individuen. Dit maakt het initiatief kwetsbaar. Daarnaast kan uit de structuur van het netwerk worden afgeleid of er ook verbindingen met andere netwerken kunnen worden aangegaan. Volgens de literatuur heeft dit een sterke invloed op het kapitaal waarvan het netwerk gebruik kan maken: als een netwerk ook (potentiële) verbindingen heeft met andere netwerken, zogeheten zwakke verbindingen, dan kan het gebruikmaken van een groter kapitaal (Granovetter, 1973; Burt, 2004). Het blijkt dat deze zwakke verbindingen in dit opzicht enorm belangrijk kunnen zijn. In figuur 1 zijn verschillende typen netwerkstructuren weergegeven.

De *sternetwerkstructuur* wordt in stand gehouden door de inspanningen van één centrale actor. Het netwerk is hierdoor relatief kwetsbaar voor interne en externe afvalligheid: op het moment dat deze actor wegvalt is de kans erg groot dat het initiatief instort (Baldassari & Diani, 2007). We verwachten daarom dat dit een negatieve invloed heeft op de duurzaamheid van het initiatief.

De *fully connected netwerkstructuur* bestaat uit een kliek. Dit is een sterk verbonden groep van actoren, die onderling verantwoordelijkheden dragen. Meerdere actoren kunnen buiten de kliek om zwakke verbindingen aangaan. Het vertrek van een van de actoren leidt niet tot ineenstorting van het initiatief, maar het netwerk kan wel onstabiel raken als veel actoren vertrekken (Baldassari & Diani, 2007; Burt, 2000; Uitermark, 2014). We betogen daarom dat een fully connected netwerkstructuur tot een duurzamer burgerinitiatief leidt dan een sternetwerk.

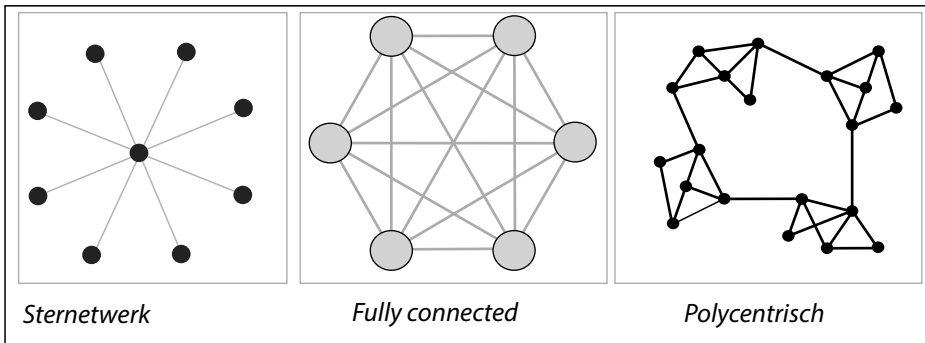
Ten slotte veronderstellen we dat een *polycentrisch netwerk* tot een nog hogere mate van duurzaamheid leidt, omdat het uit meerdere klieken bestaat, die onderling verbonden zijn door zwakke verbindingen. Hierdoor heeft het onstabiel raken van één kliek geen desastreuze gevolgen voor het burgerinitiatief (Baldassari & Diani, 2007). De verantwoordelijkheden zijn verdeeld, waardoor machtsconcentratie wordt tegengegaan. We onderzoeken of er een verband bestaat tussen het type netwerkstructuur en de duurzaamheid van het initiatief. We verwachten dat een polycentrische structuur tot een duurzamer initiatief leidt dan een fully connected structuur en dat dit laatste type weer duurzamer is dan een sternetwerkstructuur.

Organisatorische vormgeving

Een derde factor betreft de organisatorische vormgeving van een burgerinitiatief. Hiermee doelen we op de formalisatie van de organisatie, de aanwezigheid van een fysiek-sociale infrastructuur en de mate waarin er exposure plaatsvindt. De *formalisatie* van een samenwerking tussen burgers in bijvoorbeeld een stichting, coöperatie of vereniging, is een teken dat de samenwerking zich continueert en dat betrokken burgers ook de ambitie hebben om een langeretermijnsamenwerking aan te gaan. Daarnaast kunnen burgerinitiatieven middels een zekere mate van formalisatie juridisch verkeer met andere organisaties en instanties aangaan. Een geformaliseerde vorm, zoals een stichting of vereniging, is vaak een vereiste om in aanmerking te komen voor subsidies of voor andere vormen van officiële

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Figuur 1 Weergave netwerkstructuren

Bronnen: Baldassarri & Diani, 2007: 741; Jarviya, 2014; Ma & Zeng, 2003: 1429

ondersteuning (Hassink e.a., 2013; Mujde & Daru, 2005; Voogt & Broekman, 2003).

De organisatorische vormgeving uit zich ook in de *fysiek-sociale infrastructuur* van het burgerinitiatief. Het bezitten van een fysieke plek kan het initiatief helpen in het verkrijgen van zichtbaarheid. Het kan de interactie tussen de leden van het initiatief vergroten. Ook kan het de werving van vrijwilligers vergemakkelijken en interactie tussen de leden van het initiatief en potentieel geïnteresseerden bevorderen. Volgens Van der Zwaard en Specht (2013) kan er publieke vertrouwde ontstaan via een dergelijke ontmoetingsplek en kan het op deze wijze ook bijdragen aan het collectieve engagement in een wijk.

De mate waarin het burgerinitiatief aan *exposure* doet, is ook een factor die de duurzaamheid kan beïnvloeden (Van Meerkerk e.a., 2013). Bekendheid en bereikbaarheid van het initiatief is belangrijk voor potentiële steun. Zo kan het opzetten van een website initiatieven helpen om steun te mobiliseren (Mujde & Daru, 2005). Met de website wordt namelijk de reikwijdte om vrijwilligers en instanties te bereiken vergroot en hiermee ook het aantal zwakke verbindingen.

In de empirische analyse verkennen we of er verbanden bestaan tussen deze (mogelijke) factoren van duurzaamheid en de leeftijd van burgerinitiatieven en tussen deze factoren onderling.

4 Persoonlijke kenmerken en duurzaamheid

Er is nog veel onbekendheid en onduidelijkheid in de literatuur over de kenmerken van initiatiefnemers. Dit geldt des te meer voor de relatie tussen persoonlijke kenmerken en de duurzaamheid van burgerinitiatieven. Wel worden er in de literatuur een aantal persoonlijke kenmerken benoemd, die samen lijken te hangen met de duurzaamheid van burgerinitiatieven. Diverse auteurs geven aan dat het

opleidingsniveau en de achtergrond van initiatiefnemers samenhangt met de instandhouding en slagingskans van burgerinitiatieven (Hurenkamp e.a., 2006; Uitermark, 2012). Zo hebben hoger opgeleiden vaak een sterker ontwikkelde bureaucratische competentie. Dit vergroot vervolgens de kans dat zij van subsidies op de hoogte zijn en deze succesvol weten binnen te halen. Ook beschikken zij vaker over grotere netwerken en meer eigen middelen (bijv. kennis, organisatorische competenties), die ze kunnen inzetten om het initiatief te laten groeien (Hurenkamp e.a., 2006; Uitermark, 2012; Van der Zwaard & Specht, 2013). Daarnaast zou ook de relatie tot de publieke sector van belang kunnen zijn: mensen die dichtbij de overheid staan, kennen de weg binnen de overheid, spreken de taal en kunnen zo makkelijker verbindingen leggen en ondersteuning realiseren (Van Meerkerk, 2014).

Empirische studies laten verschillende resultaten zien. Zo laat de studie van Hurenkamp e.a. onder 386 kleinschalige burgerinitiatieven zien dat de initiatieven die veel verbindingen hadden met externe partijen vaker uit hoogopgeleide, autochtone mannen van middelbare leeftijd (of ouder) met een baan en een hoog inkomen bestonden. Deze initiatieven waren sterker verbonden met andere netwerken en professionele instanties. Dit duidt op een groter beschikbaar kapitaal. Deze meer verankerde initiatieven bleken ook relatief oud te zijn. Hurenkamp e.a. geven ook aan dat hoger opgeleiden vaker werken als democratisch collectie, terwijl middelbaar opgeleiden meer autocratisch te werk gaan. Deze autocratische trekker blijkt bovendien vaak gepensioneerd te zijn. Dit zou betekenen dat de initiatieven van middelbaar opgeleiden en van gepensioneerden vaker een sternetwerkstructuur zouden vertonen. Hieruit lijkt het traditionele beeld rondom burgerparticipatie te worden bevestigd dat hoger opgeleide autochtone mannen van middelbare leeftijd (of ouder) sterker vertegenwoordigd zijn in (duurzame) burgerinitiatieven.

Er zijn echter ook auteurs die aangeven dat juist binnen burgerinitiatieven op lokaal niveau veel betrokkenheid ontstaat bij lager opgeleiden (zie bijv. Tonkens & Verhoeven, 2011; Van der Zwaard & Specht, 2013). Zo blijkt uit het onderzoek van Van de Wijdeven e.a. (2010) en Van de Wijdeven (2012) dat er een grote variatie in betrokken burgers is te vinden en dat vrouwen, jongeren, allochtonen en laagopgeleiden niet ondervertegenwoordigd zijn. Juist het hands-on en pragmatische karakter van burgerinitiatieven trekt een bredere groep burgers aan dan (traditionele) burgerparticipatie vormgegeven door de overheid en gestoeld op deliberatie en inspraak (bijv. inspraak en participatietrajecten rondom het opstellen van een wijkvisie).

Het is duidelijk dat er binnen burgerinitiatieven een grote variëteit aan mensen betrokken is. Als we focussen op de duurzaamheid van burgerinitiatieven, dan lijken kenmerken als opleidingsniveau, leeftijd, inkomen en beroep wel te duiden op een verband. Dit gaan we aan de hand van onze empirische gegevens nader onderzoeken.

5 Methodiek en operationalisering

5.1 Dataverzameling

Voor dit empirisch onderzoek maken we gebruik van een secundaire analyse: we gebruiken een database, bestaande uit 67 burgerinitiatieven. De data zijn verzameld door masterstudenten sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.² In 2013 en 2014 hebben zij 67 burgerinitiatieven geselecteerd. Grotendeels waren dit initiatieven uit hun directe omgeving waar zij bekend mee waren of die zij via hun netwerk kenden. Vervolgens hebben zij aan de hand van uniforme vragenlijsten enquêtes afgenomen en interviews gehouden met de initiatiefnemers zelf of leidende trekkers van het initiatief. De combinatie van het kwantitatieve materiaal uit de survey en het kwalitatieve materiaal uit de interviews geven een goed beeld van het type initiatief en de kenmerken van de initiatiefnemers (zie ook paragraaf 6 met nadere achtergrondinformatie over de initiatieven). Uit deze sample hebben we uiteindelijk 56 initiatieven geselecteerd die aansluiten bij onze focus en die voldoen aan onze definitie zoals beschreven in paragraaf 2. De selectiecriteria hierbij waren dat het om burgerinitiatieven ging die gericht zijn op zelforganisatie. Initiatieven die:

- ontplooid zijn door burgers;
- gericht zijn op langdurige samenwerking tussen burgers uit de lokale gemeenschap;
- waarbij deze samenwerking gericht is op een door (een deel van) de gemeenschap gevoelde behoefte; en
- waarbij burgers zelf het achterliggende doel willen realiseren (middels productie van diensten en goederen t.b.v. de lokale gemeenschap).

Hierdoor vielen elf initiatieven uit de database af. Dit zijn vijf initiatieven die enkel gericht zijn op geldinzameling, drie initiatieven waarvan de bedenkers niet het doel hebben om samen te werken met bewoners en drie initiatieven die onderdeel zijn van bestaande professionele organisaties.

5.2 Operationalisering variabelen

• *Leeftijd initiatief*

De duurzaamheid van een burgerinitiatief, de afhankelijke variabele van dit onderzoek, wordt geoperationaliseerd met de leeftijd van het initiatief: het aantal jaar dat het initiatief bestaat vanaf het oprichtingsjaar tot aan het moment van dataverzameling (dit is of 2013 of 2014, per initiatief is dit nagegaan).

• *Factoren die de duurzaamheid kunnen beïnvloeden*

Op basis van de literatuur en de mogelijkheden van de dataset focussen we op drie factoren die de duurzaamheid kunnen beïnvloeden: de netwerkstructuur, de organisatorische vormgeving en het verdienmodel.

2 De database is eigendom van prof. dr. Justus Uitermark en is onder zijn begeleiding tot stand gekomen.

- *Netwerkstructuur burgerinitiatief*

Zoals in paragraaf 3 beschreven, onderscheiden we drie typen netwerkstructuren: het sternetwerk, het polycentrische en het fully connected netwerk. Om vast te stellen welke vorm het netwerk van het burgerinitiatief heeft, hebben we gelet op twee indicatoren:

- de aanwezigheid van een drijvende kracht (A);
- de aanwezigheid van meerdere klieken (B).

De aanwezigheid van een drijvende kracht wil zeggen dat er een duidelijk aan te wijzen persoon of kleine kerngroep is binnen het burgerinitiatief die alles regelt. Zonder de inspanningen van deze persoon zou het initiatief hoogstwaarschijnlijk niet meer bestaan. Er kan sprake zijn van een kerngroep, veelal een groep tussen twee en vier personen (in enkele gevallen blijkt de groep groter te zijn). Wanneer een duidelijk middelpunt is te vinden in de groep (één of twee personen die enorm betrokken zijn, zich het meest inspannen en relatief gezien veel tijd in het initiatief steken) dan is er sprake van machtsconcentratie en krijgt het initiatief het label sternetwerk. De kerngroepen van de overige twee netwerkstructuren (polycentrisch of fully connected) bevatten voornamelijk vijf of meer personen en er ontbreekt een duidelijk centrum binnen de groepen. Als er enkel sprake is van één drijvende kracht, dan is er sprake van een sternetwerk. Als er sprake is van een groep sterk verbonden personen die verantwoordelijkheden gespreid hebben, spreken we van een fully connected netwerkstructuur. Indien er sprake is van meerdere klieken spreken we van een polycentrisch netwerk.

Op basis van de interviews met de initiatieven en de data uit de enquête is, aan de hand van bovenstaande indicatoren, vastgesteld door welk type netwerkstructuur het burgerinitiatief getypeerd kan worden.

- *Organisatorische vormgeving*

Voor het meten van de mate van organisatorische vormgeving hebben we gekeken naar drie indicatoren. Voor wat betreft exposure nemen we de aanwezigheid van een website als indicator. Voor wat betreft de formalisatie gebruiken we de organisatorische vorm (stichting of vereniging versus geen rechtspersoonlijkheid) als indicator. Ten slotte gebruiken we het bezitten van een fysieke plek als indicator voor wat betreft de fysiek-sociale infrastructuur. Vervolgens is een somvariabele gemaakt van deze drie indicatoren om een score te genereren voor de mate van organisatorische vormgeving.

Voor deze variabele geldt dat hoe meer indicatoren er aanwezig zijn, ofwel hoe groter de somscore voor organisatorische vormgeving is, hoe sterker de mate van organisatorische vormgeving is:

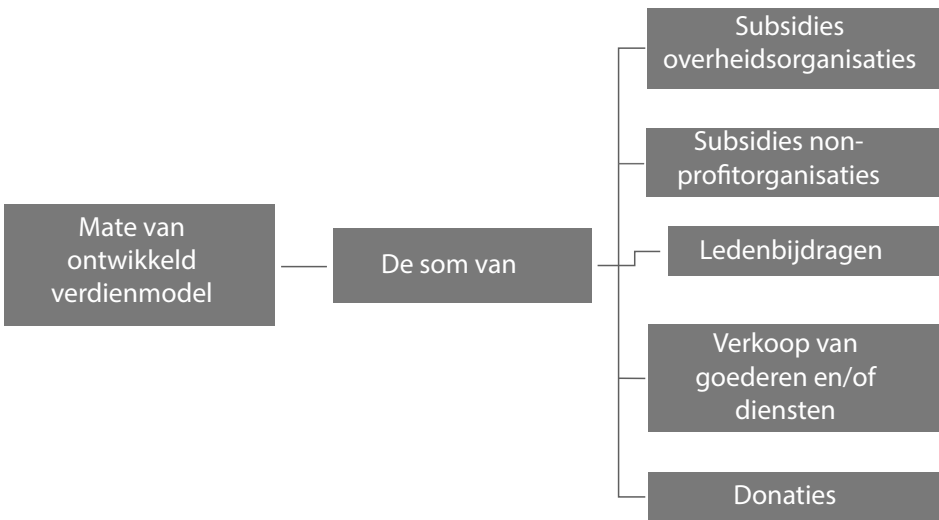
- Zeer lage mate van organisatorische vormgeving (0): geen enkele indicator is aanwezig.
- Lage mate van organisatorische vormgeving (1): één indicator is aanwezig.

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Figuur 2 *Mate van organisatorische vormgeving*

Figuur 3 *Mate van ontwikkeld verdienmodel*

- iii Hoge mate van organisatorische vormgeving (2): twee indicatoren zijn aanwezig.
- iv Zeer hoge mate van organisatorische vormgeving (3): alle indicatoren zijn aanwezig.

• *Verdienmodel initiatief*

Ook het verdienmodel van burgerinitiatieven is in dit onderzoek gemeten aan de hand van een somscore (zie figuur 3). Er zijn vijf typen inkomstenbronnen gemeten, namelijk: subsidie(s) van een overheidsorganisatie, subsidie(s) van een non-profitorganisatie, ledenbijdragen, verkoop van goederen en/of diensten en donaties.

Tabel 1 *Operationalisering persoonlijke kenmerken*

Variabele	Indicator	Waarden
Persoonlijke kenmerken	Geslacht	1. Man 0. Vrouw
	Afkomst	1. Autochtoon 0. Allochtoon*
	Pensionering	1. Gepensioneerd 0. Niet gepensioneerd
	Beroep**	1. Publieke sector gerelateerd 0. Niet-publieke sector gerelateerd
	Leeftijd	Ratio indicator.
	Hoogste opleidingsniveau	1. Geen opleiding. 2. Basisschool, lagere school. 3. Lager voortgezet onderwijs (LTS/LBO). 4. Middelbaar voortgezet onderwijs (MAVO/VMBO). 5. Middelbaar beroepsonderwijs (MBO/MEAO). 6. Hoger voortgezet onderwijs (HBS/HAVO/VWO). 7. HBO/Universitair.
	Totaal netto-inkomen per maand van huishouden	1. Minder dan 500. 2. 500 tot 750. 3. 750 tot 1100. 4. 1100 tot 1500. 5. 1500 tot 2000. 6. 2000 tot 2500. 7. 2500 tot 3200. 8. 3200 tot 4000. 9. Meer dan 4000.

* Het onderscheid tussen allochtoon en autochtoon is gebaseerd op de definitie van het CBS (CBS, 2014).

** Voor de bepaling van het aan de publieke sector gerelateerde beroep is de definitie van Bovens e.a. (2007: 24) gebruikt: openbaar bestuur (overheid (politiek en ambtelijk) en semi-overheid), middenveld (particuliere organisatie met en zonder publieke taak, maar zonder winst-oogmerk).

Naarmate de variëteit aan inkomstenbronnen toeneemt, en dus ook het totaal aantal inkomstenbronnen (en daarmee de somscore), stijgt de duurzaamheid van het verdienmodel. De waarden voor de mate van deze variabele zijn als volgt:

- i Geen verdienmodel: 0 inkomstenbronnen.
- ii Lage mate van ontwikkeld verdienmodel: 1 inkomstenbron.
- iii Gemiddelde mate van ontwikkeld verdienmodel: 2 inkomstenbronnen.
- iv Hoge mate van ontwikkeld verdienmodel: 3 inkomstenbronnen.
- v Zeer hoge mate van ontwikkeld verdienmodel: 4 inkomstenbronnen.

- *Persoonlijke kenmerken*

In tabel 1 is een operationalisering te vinden voor de persoonlijke kenmerken.

- *Aantal vrijwilligers als controlevariabele*

We gebruiken het aantal betrokken vrijwilligers bij het initiatief als controlevariabele. Burgerinitiatieven zijn er in allerlei soorten en maten en er is daarmee een grote diversiteit in het aantal betrokken vrijwilligers. Het aantal betrokken vrijwilligers kan een indicator zijn voor het succes van een burgerinitiatief en mogelijk invloed hebben op de duurzaamheid.

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Tabel 2 *Overzicht thema's en frequentie burgerinitiatieven (N=56)*

Thema's burgerinitiatieven	Absoluut aantal burgerinitiatieven
Educatie	2
Emancipatie	2
Leefbaarheid	12
Sociale cohesie	4
Sport, spel en dans	4
Veiligheid	8
Voedsel	4
Zorg	4
Meerdere thema's	16

5.3 Data-analyse

Voor het verkennen van verbanden tussen de factoren voor duurzaamheid onderling en die tussen de factoren en de leeftijd van burgerinitiatieven is allereerst gebruikgemaakt van de Pearson's correlatiecoëfficiënt (r). Om te bepalen welke toetsen gebruikt kunnen worden om de verbanden tussen de verschillende variabelen te analyseren, is er gekeken of de variabelen een normale verdeling vertonen. De uitkomsten van de Kolmogorov-Smirnov-toets en de Shapiro-Wilk-toets laten met een betrouwbaarheid van 99% zien dat slechts één variabele (leeftijd respondent) een normale verdeling vertoont ($p > 0,01$). Op grond hiervan is bepaald om als uitgangspunt van het onderzoek niet-parametrische toetsen te nemen.³

6 Beschrijving en kenmerken van de onderzochte burgerinitiatieven

6.1 Wat voor type burgerinitiatieven zijn het en waar zijn ze gevestigd?

• Type burgerinitiatieven

In tabel 2 zijn de 56 burgerinitiatieven in negen categorieën ingedeeld op grond van de thema's waar ze zich mee bezighouden.

Zoals in tabel 2 is te lezen, is er veel variatie in de thema's waar de onderzochte initiatieven zich op richten. Het kan bijvoorbeeld gaan om het organiseren en onderhouden van een speeltuin, het tegengaan van voedselverspilling of het leveren van diensten voor zieken en ouderen in de buurt. Ruim 70% van de initiatieven richt zich op één specifiek vraagstuk of thema. Hiervan houdt 30% zich bezig met het thema leefbaarheid en 20% met veiligheid. Voorbeelden van initiatieven

3 Hiervoor is gebruikgemaakt van de Kruskal-Wallis-toets of de Mann-Whitney-toets, de Chi-kwadraattoets (in het geval van dichotome variabelen) en waar nodig de Fisher-Freeman-Halton-toets, als blijkt dat er niet geheel aan de voorwaarden van de Chi-kwadraattoets is voldaan (Vocht, 2012).

Tabel 3 Beschrijvende statistieken leeftijd en aantal vrijwilligers

Indicatoren	N	Modus	Gemiddelde	St. Dev.	Min.	Max.	IQR (Q3-Q1)*
Leeftijd (in jaren)	53	2	7,9	8,4	0,25	41	9 – 2
Aantal vrijwilligers	47	20, 30	192,0	706	3	3915	60 – 12

* IQR = interkwartielafstand; 50% van alle cases bevinden zich binnen dit bereik.

die zich richten op leefbaarheid van de woonomgeving zijn bijvoorbeeld het promoten van de wijk en fysieke verbeteringen, zoals het plaatsen en onderhouden van groenvoorzieningen. Voorbeelden van initiatieven rondom veiligheid in de woonomgeving betreffen verkeersveiligheid, het terugdringen van inbraken en het terugdringen van overlast door hangjongeren. Een kleine 30% van de onderzochte initiatieven houdt zich met verschillende vraagstukken bezig. Emancipatie en educatie worden vaker met andere thema's gecombineerd dan dat deze thema's alleen worden nagestreefd door burgerinitiatieven.

• Locaties

De burgerinitiatieven zijn gevestigd op diverse plekken in Nederland. De meeste van de onderzochte initiatieven komen echter uit Zuid-Holland (84%), waarvan meer dan de helft (54%) uit Rotterdam of omgeving, ongetwijfeld het gevolg van het feit dat de initiatieven door studenten van de Erasmus Universiteit Rotterdam zijn geselecteerd en benaderd. 5% van de initiatieven komen uit Noord-Holland, evenveel uit Noord-Brabant, 2% uit Utrecht, en 2% uit Limburg.

6.2 Leeftijd en grootte burgerinitiatieven

De onderzochte burgerinitiatieven bestaan gemiddeld ongeveer acht jaar (zie tabel 3), waarbij de helft van de initiatieven een leeftijd tussen de twee en negen jaar heeft. Het gemiddeld aantal vrijwilligers is hoog (192). Dit is echter misleidend vanwege enkele uitschieters, tevens te zien aan de hoge standaarddeviatie.⁴ De helft van de onderzochte burgerinitiatieven heeft namelijk tussen de 12 en 60 vrijwilligers.

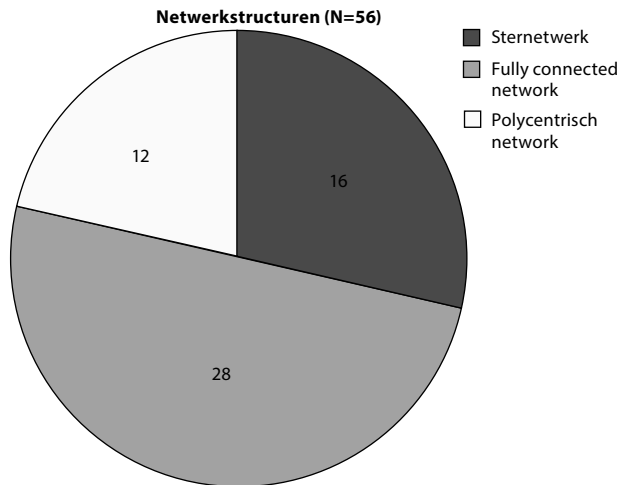
7 Factoren voor duurzaamheid en relaties met leeftijd

7.1 Beschrijving van de factoren voor duurzaamheid

De verdeling van de netwerkstructuren is in figuur 4 weergegeven. De figuur laat zien dat er een redelijke spreiding aanwezig is wat betreft type netwerkstructuur van de burgerinitiatieven. De fully connected netwerkstructuur komt het meest

4 Voor het aantal vrijwilligers zijn uitschieters te vinden. De hoogste uitschieter is afkomstig van een initiatief georganiseerd rond het doel sociale cohesie en is door bewoners in meerdere wijken opgepakt. Dit verklaart het relatief grote aantal vrijwilligers.

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Figuur 4 Verdeling (in aantallen) netwerkstructuur**Tabel 4** Beschrijvende statistieken indicatoren organisatorische vormgeving (N=56)

Indicator	Frequentie aanwezigheid (absoluut aantal)
Fysieke plek	33
Formalisatie (vereniging en stichting)	39
Website	42

voor (in 50% van de cases), gevolgd door de sternnetwerkstructuur (29%) en de polycentrische netwerkstructuur (21%).

- *Organisatorische vormgeving*

Verreweg de meeste burgerinitiatieven hebben een zekere mate van organisatorische vormgeving (89%), zoals blijkt uit tabel 5. Hiervan komt het beheer van een website het meeste voor (75%). Ook valt op dat 70% van de initiatieven zich formeel georganiseerd heeft in een stichting of vereniging. Een kleiner aantal burgerinitiatieven heeft de beschikking over een fysieke plek, hoewel dit nog steeds het merendeel van de cases betreft (59%). Voorbeelden hiervan zijn het buurthuis, restaurant of winkelpand waar het burgerinitiatief gevestigd is. Twee derde van de initiatieven combineren twee of meer activiteiten: 67% heeft veel of een sterke mate van organisatorische vormgeving (tabel 5). Kortom, relatief veel initiatieven houden zich bezig met verschillende organisatorische aspecten die hun vindbaarheid en identiteit kunnen vergroten.

Tabel 5 Somscores initiatieven op organisatorische vormgeving (N=56)

Aantal burgerinitiatieven	Score op mate van organisatorische vormgeving
6	Zeer lage mate van organisatorische vormgeving (0)
12	Lage mate van organisatorische vormgeving (1)
12	Hoge mate van organisatorische vormgeving (2)
26	Zeer hoge mate van organisatorische vormgeving (3)

- *Verdienmodel burgerinitiatieven*

Figuur 5 geeft de scores op de inkomstenbronnen weer. 50% van de onderzochte burgerinitiatieven maakt gebruik van donaties. Dit betreffen zowel donaties van individuele particulieren, als van bedrijven en maatschappelijke organisaties. Bijna de helft (44%) krijgt subsidie van de overheid en iets minder dan een derde (30%) van de non-profitsector. Hiervan zijn de gemeente en (voormalige) deelgemeente veel voorkomende subsidieverstrekkers en is Stichting Doen de voortrekkers binnen de non-profitsector. Bijna de helft van de burgerinitiatieven (46%) genereert ook eigen inkomstenbronnen: een kwart verkoopt eigen goederen en/of diensten en een vijfde ontvangt eigen ledenbijdragen.

Verreweg de meeste initiatieven hebben één of twee inkomstenbronnen (71%) en bijna een vijfde (18%) heeft zelfs drie of vier verschillende inkomstenbronnen (zie tabel 6). Eigen inkomsten komt in vrijwel alle gevallen (op twee na) voor in combinatie met een van de andere inkomsten. Tabel 6 geeft aan dat er binnen de onderzochte burgerinitiatieven geen sprake is van een verdienmodel waarin de vijf typen inkomstenbronnen allen aanwezig zijn. Het economisch meest diverse verdienmodel bestaat uit vier inkomstenbronnen en wordt in dit artikel gelijkgesteld aan een zeer hoge mate van ontwikkeld verdienmodel.

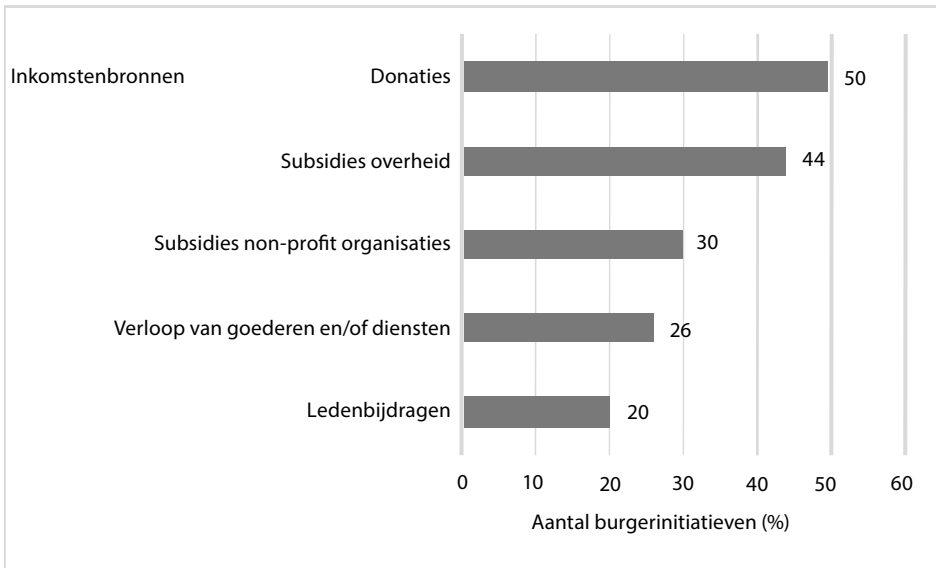
7.2 Relaties factoren duurzaamheid en leeftijd initiatieven

- *Verkenning van verbanden tussen factoren duurzaamheid en leeftijd initiatieven*

Als eerste verkenning zijn in tabel 7 de correlaties tussen de factoren duurzaamheid en leeftijd van de burgerinitiatieven weergegeven. Zoals verwacht zijn er positieve verbanden te zien tussen de netwerkstructuur en de organisatorische vormgeving enerzijds en de leeftijd van burgerinitiatieven anderzijds. Een duurzamere netwerkstructuur (fully connected of polycentrisch) hangt samen met een toename in de leeftijd ($p < .05$), hoewel het verband niet erg sterk is. Het verband tussen leeftijd en een hogere score wat betreft organisatorische vormgeving is sterker ($p < .01$). Tussen de derde factor, het verdienmodel, en de leeftijd is geen significant verband. Hetzelfde geldt voor de controlevariabele aantal vrijwilligers.

Tussen de factoren organisatievorm en het aantal inkomstenbronnen is een matig sterk significant verband te vinden ($p < .05$). Er geldt dat een duurzamer verdienmodel (een toename in inkomstenbronnen) samenhangt met een duurzamer

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Figuur 5 Beschrijvende statistieken inkomstenbronnen (N=54)**Tabel 6** Scores initiatieven op ontwikkeld verdienmodel (N=54)

Aantal burgerinitiatieven	Aantal inkomstenbronnen
4	Geen inkomstenbronnen
20	1 inkomstenbron
20	2 inkomstenbronnen
8	3 inkomstenbronnen
2	4 inkomstenbronnen

mere organisatorische vormgeving (een toename in organisatiestappen). De afwezigheid van een significant verband tussen het verdienmodel en de netwerkstructuren laat zien dat de theoretische aanname over de samenhang tussen een duurzamere netwerkstructuur en een toename in kapitaal (Granovetter, 1973; Burt, 2004) niet is gevonden binnen de onderzochte initiatieven.

Wanneer de correlatie tussen de controlevariabele en de factoren van duurzaamheid wordt vergeleken, is te concluderen dat er één significant verband te vinden is tussen het aantal vrijwilligers en de netwerkstructuren ($p < .05$). Een toename in vrijwilligers gaat samen met een toename in de duurzaamheid van de netwerkstructuur.

- *Type netwerkstructuur als factor voor duurzaamheid?*

Uit tabel 8 valt op te maken dat alle variabelen oplopen naarmate de duurzaamheid van de netwerkstructuur toeneemt. Deze verschillen zijn volgens de Kruskal-

Tabel 7 *Correlaties factoren duurzaamheid en controlevariabele*

	1	2	3	4	5
1. Leeftijd initiatief	—				
2. Netwerkstructuren	0.277*	—			
3. Organisatorische vormgeving	0.368**	0.197	—		
4. Verdienmodel	0.025	0.115	0.315*	—	
5. Aantal vrijwilligers	-0.036	0.323*	0.115	-0.96	—

* De correlatie is significant op 0.05 (tweezijdige toetsing). ** De correlatie is significant op 0.01 (tweezijdige toetsing).

Tabel 8 *Gemiddelden per type netwerkstructuur*

Groep	N	Leef-tijd	N	Org. vormgeving	N	Ver-dien-model	N	Aantal vrijwil-ligers
Sternetwerk	15	5.62	16	1.88	15	1.60	12	25.58
Fully connected	27	7.30	28	1.93	27	1.67	23	36.04
Polycentrisch	11	12.55	12	2.50	12	1.92	12	657.17*
Totaal	53	7.91	56	2.04	54	1.70	47	191.96

* Binnen de polycentrische netwerkstructuren is wel een uitschieter van 3915 vrijwilligers te vinden, maar de overige relatief hoge waarden zijn ook alleen te vinden binnen deze groep. Daarnaast is de laagste waarde voor deze groep hoger dan voor de andere groepen. Bovendien zijn non-parametrische toetsen relatief robuust voor *outliers*.

Wallis-toets echter niet significant ($p=0.284$). Alleen voor het verband tussen de netwerkstructuren en het aantal vrijwilligers geeft Kruskal-Wallis een significante relatie aan ($p<.05$).

- *Mate van organisatorische vormgeving als factor voor duurzaamheid?*

Hoewel de verschillen minder duidelijk zijn, valt op dat de gemiddelde leeftijd van de initiatieven die de hoogste mate van organisatorische vormgeving hebben ontwikkeld duidelijk het hoogste is. Dit verschil is ook significant volgens de Kruskal-Wallis-toets ($p<.05$). Ook de gemiddelde scores wat betreft netwerkstructuur en verdienmodel lopen op naarmate de organisatorische vormgeving sterker is ontwikkeld. In lijn met de correlatietabel is er een patroon zichtbaar wat betreft het verdienmodel. Deze verschillen zijn echter niet zo groot dat ze ook significant worden bevonden door de Kruskal-Wallis-toets. Tussen de mate van organisatorische vormgeving en de controlevariabele is ook een significant en positief verband te vinden ($p<.05$). Dit is plausibel: initiatieven waarbij een groter aantal vrijwilligers zijn betrokken, vereisen een sterkere mate van organisatorische vormgeving. Daarnaast kan een sterkere organisatorische vormgeving een groter aantal mensen bereiken en zo mogelijk aantrekken.

Tabel 9 Gemiddelden naar mate van organisatorische vormgeving

Groep	N	Leef- tijd	N	Net- werk- struc- tuur	N	Ver- dien- model	N	Aantal vrijwil- ligers
Zeer lage mate van organisatorische vormgeving	5	3.85	6	1.50	6	1.17	5	17.80
Lage mate van organisatorische vormgeving	12	5.08	12	1.83	11	1.36	11	35.91
Hoge mate van organisatorische vormgeving	11	4.27	12	2.08	11	1.73	11	385.00
Zeer hoge mate van organisatorische vormgeving	25	11.68	26	2.00	26	1.96	20	215.15
Totaal	53	7.91	56	1.93	54	1.70	47	191.96

- *Mate van ontwikkeld verdienmodel als factor voor duurzaamheid?*

Het verschil in leeftijd tussen de groepen op basis van de variabele verdienmodel vertoont de meeste variatie: er is geen duidelijk patroon tussen de mate van ontwikkeld verdienmodel en de leeftijd van burgerinitiatieven. Ditzelfde geldt voor het type netwerkstructuur. Zoals hierboven al uiteengezet loopt de mate van organisatorische vormgeving op indien er een sterker verdienmodel is ontwikkeld. Dit verband is echter niet significant.

8 Persoonlijke kenmerken initiatiefnemers en relaties met leeftijd en factoren voor duurzaamheid

8.1 Beschrijving persoonlijke kenmerken initiatiefnemers

In tabel 11 is de verdeling van persoonlijke kenmerken weergegeven.

Voor de respondenten is een gemiddelde leeftijd te vinden van 46,4 jaar en een standaarddeviatie van 13,1 jaar. Er is dus veel spreiding te vinden in de data: de jongste deelnemer is 23 en de oudste 71. Het gemiddelde inkomen van de huishoudens van de initiatiefnemers zit tussen de 3200 en 4000 euro netto; 44% heeft een netto-inkomen hoger dan 3200 euro netto per maand en slechts 18% zit onder een netto maandinkomen van 1500 euro. Verder blijkt uit tabel 12 dat het gemiddelde opleidingsniveau van de respondenten erg hoog is: 80% van de initiatiefnemers heeft een HBO- of universitaire opleiding genoten. Deze beide uitkomsten duiden ten minste op een lichte scheefheid: de trekkers van de initia-

Tabel 10 *Gemiddelden naar mate van ontwikkeld verdienmodel*

Groep	N	Leef- tijd	N	Net- werk- struc- tuur	N	Org- vorm- geving	N	Aantal vrijwil- ligers
Geen ontwik- keld verdien- model	4	5.25	4	2.25	4	1.75	3	1331.67
Lage mate van ontwikkeld ver- dienmodel	19	8.43	20	1.70	20	1.60	17	35.76
Gemiddelde mate van ont- wikkeld ver- dienmodel	18	8.00	20	2.00	20	2.25	18	64.67
Hoge mate van ontwikkeld ver- dienmodel	8	10.63	8	2.38	8	2.50	7	452.14
Zeer hoge mate van ont- wikkeld ver- dienmodel	2	1.50	2	1.50	2	2.50	2	45.00
Totaal	51	8.10	54	1.94	54	2.06	47	191.96

tieven zijn over het algemeen hoog opgeleid en hebben een gemiddeld tot boven-
gemiddeld huishoudelijk netto-inkomen.

8.2 *Relaties persoonlijke kenmerken en leeftijd initiatief*

Om de verbanden tussen de persoonlijke kenmerken waarvan het meetniveau ratio is of als ratio is op te vatten (leeftijd respondent, opleidingsniveau en inkomenspositie) en de leeftijd van het initiatief te vergelijken, is een correlatie uitgevoerd. Tabel 13 bevat de uitkomsten.

De verbanden zijn erg zwak en niet significant. Alleen het verband tussen leeftijd burgerinitiatief en inkomen valt op. Hoewel niet significant, wijst deze correlatie op een mogelijk positief verband.

Voor de verkenning van de relaties tussen de leeftijd van het initiatief en de dichotome persoonlijke kenmerken, geeft tabel 14 aan dat gepensioneerde initiatiefnemers vaker betrokken lijken te zijn bij initiatieven die (al) langer bestaan en dat deze initiatieven gemiddeld kleinschaliger zijn wat betreft het aantal betrokken vrijwilligers. Mannen lijken vaker betrokken te zijn bij initiatieven die (al) langer bestaan dan vrouwen. Voor alle groepen geldt echter dat de verschillen volgens de Mann-Whitney-toets niet significant zijn ($p < .05$).

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Tabel 11 Beschrijvende statistieken indicatoren persoonlijke kenmerken

Indicatoren	N	Frequentie %	Gemiddelde
Geslacht	56		-
1. Man		50,0	
2. Vrouw		50,0	
Afkomst	55		-
3. Allochtoon		32,7	
4. Autochtoon		67,3	
Leeftijd	56	-	46,41
Pensionering	55		-
5. Ja		14,5	
6. Nee		85,5	
Beroep	56		-
7. Publieke sector gerelateerd		55,4	
8. Niet-publieke sector gerelateerd		44,6	

8.3 Relaties persoonlijke kenmerken en factoren van duurzaamheid

In deze paragraaf staan de relaties tussen de persoonlijke kenmerken van initiatiefnemers en de factoren van duurzaamheid centraal. In tabel 15 tot en met 17 zijn de uitkomsten van ANOVA te vinden voor de persoonlijke kenmerken waarvan het meetniveau ratio is of als ratio is op te vatten.

De gemiddelden van de leeftijd respondent, het opleidingsniveau en de inkomenspositie verschillen weinig per type netwerkstructuur. De verschillen zijn dan ook niet significant aldus de Kruskal-Wallis-toets (p leeftijd: 0.713; p opleidingsniveau: 0.418; p inkomen: 0.616).

Het verband tussen de leeftijd van respondenten en de mate van organisatorische vormgeving blijkt wel significant te zijn ($p < .05$). Hoewel de verschillen geen duidelijk patroon laten zien, valt op dat de gemiddelde leeftijd van de initiatiefnemer in de groep zeer lage mate van organisatorische vormgeving aanzienlijk hoger is dan die van de groep zeer hoge mate van organisatorische vormgeving. Ook voor het opleidingsniveau is een significant verband te vinden ($p = 0,01$). Hoewel de verschillen niet groot zijn, is het interessant om te lezen dat het opleidingsniveau binnen de minst duurzame groepen hoger is dan binnen de meest duurzame groepen. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat er een bias in het opleidingsniveau te vinden is (80% is hoogopgeleid). Voor het inkomen zijn de verschillen niet significant en is er ook geen patroon te herkennen.

Tabel 12 *Verdeling respondenten naar opleidingsniveau en inkomensgroep*

Totaal netto-inkomen p/m huishouden (N=39)*	Frequentie % respondenten	Opleidingsniveau (N=55)	Frequentie % respondenten
Minder dan 500	2,6	Geen opleiding	0
500 tot 750	5,1	Basisschool, lagere school	1,8
750 tot 1100	0	Lager voortgezet onderwijs (LTS/LBO)	1,8
1100 tot 1500	10,3	Middelbaar voortgezet onderwijs (MAVO/VMBO)	3,6
1500 tot 2000	10,3	Middelbaar beroeps-onderwijs (MBO/MEAO)	7,3
2000 tot 2500	17,9	Hoger voortgezet onderwijs (HBS/HAVO/VWO)	5,5
2500 tot 3200	10,3	HBO/universitair	80,0
3200 tot 4000	23,1	-	-
Meer dan 4000	20,5	-	-

* De *missings* op de variabele 'netto-inkomen' zijn niet verrassend. Respondenten blijken terughoudender te zijn in het geven van deze data.

Tabel 13 *Correlaties ratio persoonlijke kenmerken, leeftijd initiatief en controlevariabele*

	Inkomen	Leeftijd respondent	Opleidingsniveau
Leeftijd initiatief	0.215	0.085	0.063
Aantal vrijwilligers	0.058	-0.047	-0.205

Voor wat betreft de groepen, ingedeeld naar de sterkte van het verdienmodel, zijn er geen significante verschillen wat betreft gemiddelde leeftijd, opleidingsniveau of inkomen. Ook zijn er bij deze factor geen duidelijke patronen zichtbaar.

Voor de relaties tussen de persoonlijke kenmerken met dichotome waarden en de factoren zijn in tabellen 18 tot en met 20 de kruistabeluitkomsten te vinden.

Er zijn geen significante verschillen tussen de typen netwerkstructuren wat betreft het geslacht en de afkomst van de initiatiefnemer.

Gepensioneerde initiatiefnemers zijn relatief minder vaak te vinden binnen burgerinitiatieven naarmate de duurzaamheid van de netwerkstructuur stijgt. Dit lijkt de bevinding te bevestigen dat de autocratische trekker voornamelijk onder gepensioneerden te vinden is (Hurenkamp e.a., 2006). De verschillen tussen de

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Tabel 14 *Gemiddelden groepen dichotome persoonlijke kenmerken voor leeftijd initiatief en controlevariabele*

	N	Gem. leeftijd initiatief	N	Gem. aantal vrijwilligers
Allochtoon	17	8.43	15	484.73
Autochtoon	35	7.86	31	55.35
Totaal	52	8.04	46	195.37
Man	28	9.43	24	181.42
Vrouw	25	6.21	23	202.96
Totaal	53	7.91	47	191.96
Gepensioneerd	7	9.57	7	26.86
Niet-gepensioneerd	45	7.78	39	226.13
Totaal	52	8.02	46	195.80
Publieke sector gerelateerd	24	8.13	22	199.41
Niet-publieke sector gerelateerd	29	7.73	25	185.40
Totaal	53	7.91	47	191.96

Tabel 15 *Gemiddelden persoonlijke kenmerken naar type netwerkstructuur*

Groep	N	Leeftijd respondent	N	Opleidingsniveau	N	Inkomen
Sternetwerk	16	48.94	15	6.40	7	6.14
Fully connected	28	45.86	28	6.68	23	6.83
Polycentrisch	12	44.33	12	6.33	9	6.11
Totaal	56	46.41	55	6.53	39	6.54

groepen zijn echter niet significant volgens de Fisher-Freeman-Haltontoets ($p > .05$).

Daarnaast lijkt er een patroon te zijn wat betreft het beroep van de initiatiefnemers: de groep initiatiefnemers met een beroep dat is gerelateerd aan de publieke sector, scoort een hoger gemiddelde binnen de twee groepen duurzamere netwerkstructuren. Dit sluit aan bij bevindingen uit kwalitatief onderzoek waarin gesteld wordt dat initiatiefnemers die dichtbij de overheid staan, makkelijker verbindingen kunnen leggen en ondersteuning kunnen realiseren voor hun burgerinitiatieven (Van Meerkerk, 2014). De verschillen zijn echter niet significant volgens de Chi-kwadraat ($p = 0.349$).

Wat betreft de mate van organisatorische vormgeving zijn er geen significante verschillen wat betreft geslacht en afkomst. Wat betreft pensionering kan geconcludeerd worden dat niet-gepensioneerden relatief vaker te vinden zijn in de

Tabel 16 *Gemiddelden persoonlijke kenmerken naar mate van organisatorische vormgeving*

Groep	N	Leeftijd respon- dent	N	Oplei- dings- niveau	N	Inko- men
Zeer lage mate van organisatorische vormgeving	6	59.50	6	7.00	2	6.00
Lage mate van organisatorische vormgeving	12	46.67	12	7.00	9	7.33
Hoge mate van organisatorische vormgeving	12	48.92	12	5.75	9	5.44
Zeer hoge mate van organisatorische vormgeving	26	42.12	25	6.56	19	6.74
Totaal	56	46.41	55	6.53	39	6.54

Tabel 17 *Gemiddelden persoonlijke kenmerken naar mate van ontwikkeld verdienmodel*

Groep	N	Leeftijd respon- dent	N	Oplei- dings- niveau	N	Inko- men
Geen ontwikkeld verdienmodel	4	47.75	4	6.25	3	6.67
Lage mate van ontwikkeld verdienmodel	20	48.35	19	6.74	14	6.71
Gemiddelde mate van ontwikkeld verdienmodel	20	42.90	20	6.35	16	6.38
Hoge mate van ontwikkeld verdienmodel	8	49.50	8	7.00	4	6.75
Zeer hoge mate van ontwikkeld verdienmodel	2	53.50	2	4.50	1	7.00
Totaal	54	46.65	53	6.51	38	6.58

meest duurzame groep, minder vaak in de groep zonder duurzaamheid en vaker in de groep, die hoger scoort op duurzaamheid dan de groep die helemaal geen duurzaamheid kent. De Fisher-Freeman-Halton-toets geeft een significant verband aan ($p < .05$) en Cramér's V laat een matig sterk verband zien (V ligt tussen 0,3-0,5). Wat betreft het beroep vonden we significante verschillen. Het patroon is echter onduidelijk.

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Tabel 18 *Uitkomsten kruistabellen groepen netwerkstructuren voor dichotome persoonlijke kenmerken*

	N (aantal; kolom%)		N (aantal; kolom%)		N (aantal; kolom%)		N (aantal; kolom%)	
	Man	Vrouw	Autochtoon	Allochtoon	Gepensio-neerd	Niet-gepensio-neerd	Pub. Sector	Niet-pub. Sector*
Sternetwerk	5;17.9	11;17.9	12;32.4	4;22.4	4;50.0	12;25.5	5;20.0	11;35.5
Fully connected	17;60.7	11;39.3	20;54.1	8;44.4	3;37.5	25;53.2	13;52.0	15;48.4
Polycentrisch	6;21.4	6;21.4	5;13.5	6;33.3	1;12.5	10;21.3	7;28.0	5;16.1
Totaal	28;100	28;100	37;100	18;100	8;100	47;100	25;100	31;100

* Publieke sector gerelateerd; niet-publieke sector gerelateerd.

Tabel 19 *Uitkomsten kruistabellen groepen organisatievorm voor dichotome kenmerken*

	N (aantal; kolom%)		N (aantal; kolom%)		N (aantal; kolom%)		N (aantal; kolom%)	
	Man	Vrouw	Autochtoon	Allochtoon	Gepensio-neerd	Niet-gepensio-neerd	Pub. Sec.	Niet-pub. Sec.*
Zeer lage mate van org. vormgeving	1;3.6	5;17.9	3;8.1	3;16.7	2;25.0	4;8.5	1;4.0	5;16.1
Lage mate van org. vormgeving	5;17.9	7;25.0	10;27.0	2;11.1	0;0.0	12;25.5	10;40.0	2;6.5
Hoge mate van org. vormgeving	7;25.0	5;17.9	7;18.9	4;22.2	4;50.0	8;17.0	3;12.0	9;29.0
Zeer hoge mate van org. vormgeving	15;53.6	11;39.3	17;45.9	9;50.0	2;25.0	23;48.9	11;44.0	15;48.4
Totaal	28;100	28;100	37;100	18;100	8;100	47;100	25;100	31;100

* Publieke sector gerelateerd; niet-publieke sector gerelateerd.

9 Conclusies

Om het empirische gehalte van de literatuur over duurzame burgerinitiatieven te bevorderen, hebben we uit een bestaande database met zowel surveymateriaal als kwalitatief interviewmateriaal, 56 burgerinitiatieven geselecteerd die voldoen aan onze definitie van burgerinitiatieven die gericht zijn op zelforganisatie. De 56 onderzochte initiatieven hebben betrekking op diverse thema's: van leefbaarheid, zorg, sport en spel, tot emancipatie en voedsel. Het grootst aantal initiatieven

Tabel 20 *Uitkomsten kruistabellen groepen verdienmodel voor dichotome kenmerken**

	N (aantal; kolom%)		N (aantal; kolom%)		N (aantal; kolom%)		N (aantal; kolom%)	
	Man	Vrouw	Autochtoon	Allochtoon	Gepensioneerd	Niet-gepensioneerd	Pub. Sec.	Niet-pub. Sec.**
Geen ontwikkeld verdienmodel	2;7.7	2;7.1	2;5.6	2;11.8	0;0.0	4;8.9	1;4.2	3;10.0
Lage mate van ontwikkeld verdienmodel	8;30.8	12;42.9	15;41.7	5;29.4	5;62.5	15;33.3	8;33.3	12;40.0
Gemiddelde mate van ontwikkeld verdienmodel	9;34.6	11;39.3	14;38.9	6;35.3	3;37.5	17;37.8	9;37.5	11;36.7
Hoge mate van ontwikkeld verdienmodel	5;19.2	3;10.7	3;8.3	4;23.5	0;0.0	7;15.6	5;20.8	3;10.0
Zeer hoge mate van ontwikkeld verdienmodel	2;7.7	0;0.0	2;5.6	0;0.0	0;0.0	2;4.4	1;4.2	1;3.3
Totaal	26;100	28;100	36;100	17;100	8;100	45;100	24;100	30;100

* Er wordt niet voldaan aan de eerste voorwaarde van de Chi-kwadraattoets, alle verwachte cel-frequenties dienen groter te zijn dan of gelijk te zijn aan 1. Voor de verbanden met het verdienmodel geldt dan ook de kanttekening van beperkingen in de interpretaties van de bevindingen.

** Publieke sector gerelateerd; Niet-publieke sector gerelateerd.

richt zich op een specifiek thema, waarbij leefbaarheid en veiligheid het meest voorkwamen.

Op basis van dit materiaal hebben we verkend of er (1) relaties zijn tussen drie mogelijke factoren van duurzaamheid en de leeftijd van burgerinitiatieven, als indicator voor duurzaamheid, (2) relaties tussen persoonlijke kenmerken van initiatiefnemers en de duurzaamheid van burgerinitiatieven zijn, en of er (3) relaties zijn tussen de drie factoren van duurzaamheid en de persoonlijke kenmerken van initiatiefnemers. In deze paragraaf trekken we een aantal conclusies en bespreken we de implicaties van de bevindingen voor theorie en praktijk. Vanwege de beperkingen die samengaan met het gebruik van een bestaande dataset onder een vrij brede groep van burgerinitiatieven, zijn onze analyses verkennend van aard. Toekomstig onderzoek naar burgerinitiatieven zou gebaat zijn bij gerichtere steekproeven, ook gegeven de diversiteit van het veld. Naast de inzichten die de beschrijvende statistieken opleveren, leveren de verkende relaties een aantal interessante inzichten op die handvatten bieden voor toekomstig (toetsend) onderzoek.

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

Relaties factoren van duurzaamheid en leeftijd burgerinitiatieven

In lijn met de verwachting, zien we een relatie tussen het type netwerkstructuur en de leeftijd van burgerinitiatieven: initiatieven die langer bestaan worden gekenmerkt door een sterker netwerk, dat wil zeggen een fully connected of een polycentrisch netwerk. De verschillen tussen de groepen werden echter niet significant bevonden volgens de Kruskal-Wallis-toets. Desondanks lijkt deze bevinding erop te wijzen dat burgerinitiatieven die in staat zijn zich te ontwikkelen naar een breed gedragen netwerk, een grotere overlevingskans hebben. Andersom kunnen we stellen dat sternetwerken, waarbij de initiatieven dus erg afhankelijk zijn van een of enkele personen, kwetsbaarder zijn of dat deze zich nog in een eerder stadium van ontwikkeling bevinden. Dit was in bijna een derde van de onderzochte cases het geval (29%).

Wat betreft de mate van organisatorische vormgeving van de initiatieven hebben we ons gericht op het beheren van een website, het ter beschikking hebben van een fysieke plek en formalisatie in een stichting of vereniging. Burgerinitiatieven lijken zich in dit opzicht professioneel te organiseren: twee derde van de initiatieven beschikken over tenminste twee van deze drie organisatorische aspecten. Driekwart beschikt over een website en bijna net zoveel heeft rechtspersoonlijkheid.

Wat betreft de relatie tussen organisatorische vormgeving en de duurzaamheid van burgerinitiatieven kunnen we een aantal belangrijke conclusies trekken. Allereerst bleek dat het ondernemen van meerdere organisatiestappen samenhangt met een toename in de leeftijd van burgerinitiatieven. Initiatieven die zich bewust met veel organisatorische vormgeving bezighouden, kunnen hun vindbaarheid en identiteit vergroten. Dit trekt ook meer vrijwilligers aan. De gevonden relatie tussen het aantal betrokken vrijwilligers en de organisatorische vormgeving is overigens naar beide kanten uit te leggen en verdient nader onderzoek. Initiatieven waarbij een groter aantal vrijwilligers zijn betrokken vereisen een sterkere mate van organisatorische vormgeving. Daarnaast kan een sterkere organisatorische vormgeving een groter aantal mensen bereiken en zo mogelijk aantrekken. Hiernaast liepen ook de gemiddelde scores wat betreft netwerkstructuur en verdienmodel op naarmate de organisatorische vormgeving sterker is ontwikkeld. Deze verschillen zijn echter niet zo groot dat ze ook significant werden bevonden.

Wat betreft de verdienmodellen van de initiatieven geldt dat de meeste initiatieven één of twee verschillende inkomstenbronnen hebben. Hierbij voeren donaties en subsidies van de overheid of van non-profitorganisaties duidelijk de bovenaan. Dit suggereert dat relatief veel onderzochte burgerinitiatieven nog weinig op eigen kracht kunnen opereren. Er is daarnaast wel te zien dat bijna de helft van de initiatieven eigen inkomsten genereren in de vorm van ledenbijdragen of verkoop van goederen en/of diensten. We hebben geen significante verbanden gevonden tussen het verdienmodel en de duurzaamheid van burgerinitiatieven. Initiatieven die langer bestaan hoeven dus niet meerdere inkomstenbronnen te bezitten.

Relaties persoonlijke kenmerken en duurzaamheid burgerinitiatieven

De persoonlijke kenmerken van initiatiefnemers laten spreiding zien in leeftijd, afkomst, geslacht en pensionering. Wel valt op dat er relatief veel initiatiefnemers of trekkers een hoog opleidingsniveau hebben: 80% heeft hoger beroepsonderwijs of een universitaire opleiding genoten. In de analyses zijn geen significante verbanden gevonden tussen persoonlijke kenmerken en de leeftijd van burgerinitiatieven. Duurzame burgerinitiatieven lijken dus niet voorbehouden te zijn aan burgers met specifieke kenmerken, zoals een hoog opleidingsniveau.

Wat betreft de relaties tussen de factoren van duurzaamheid en de persoonlijke kenmerken zijn een aantal conclusies te trekken. Voor de organisatorische vormgeving bleek dat initiatieven met relatief minder organisatorische stappen getrokken worden door relatief oudere initiatiefnemers. Voor het opleidingsniveau lijkt het omgekeerde te gelden: initiatiefnemers met een relatief lager opleidingsniveau zijn vaker te vinden in burgerinitiatieven met relatief meer organisatorische stappen. Kanttekening hierbij is wel dat er een erg scheve verdeling is wat betreft opleidingsniveau. Een derde verband is te vinden voor de pensionering van respondenten: niet-gepensioneerden lijken vaker initiatiefnemer te zijn van burgerinitiatieven die relatief hoog scoren op de organisatorische vormgeving dan gepensioneerde initiatiefnemers.

Er zijn geen significante verbanden gevonden tussen persoonlijke kenmerken en type netwerkstructuur. Ook voor het verdienmodel zijn geen significante verbanden te vinden met de persoonlijke kenmerken: de aanwezigheid van meerdere inkomstenbronnen hangt dus niet samen met bijvoorbeeld een hoger inkomensniveau.

Concluderend kunnen we stellen dat de duurzaamheid van burgerinitiatieven samenhangt met de organisatorische vormgeving en in bepaalde mate ook met de sterkte van de netwerkstructuur rondom het initiatief. De vraag of de opkomst van burgerinitiatieven leidt tot meer ongelijkheid behoeft op basis van deze data een genuanceerd antwoord. Het wegblijven van een directe relatie tussen persoonlijke kenmerken en de leeftijd van het initiatief geeft aan dat dit niet zo hoeft te zijn. Wel viel op dat onder de initiatiefnemers hoger opgeleiden sterk zijn vertegenwoordigd. Dit hoeft echter niet te betekenen dat lager opgeleiden niet betrokken zijn: deze kunnen heel goed onderdeel zijn van het netwerk. Dit zou nader onderzocht moeten worden. Bovendien lijkten de niet-significante relaties tussen duurzaamheid van burgerinitiatieven en persoonlijke kenmerken juist de notie dat een grote variatie in type burgers binnen burgerinitiatieven te vinden is, te bevestigen (zie ook: Van de Wijdeven e.a., 2010; Van der Zwaard & Specht, 2013).

Literatuur

Baldassari, D. & M. Diani, 'The integrative power of civic networks', *American Journal of Sociology*, 2007/3, p. 735-780.

Malika Igalla & Ingmar van Meerkerk

- Bang, H.P., "Yes we can". Identity politics and project politics for a late-modern world', *Urban Research and Practice*, 2009/2, p. 1-21.
- Bouzoubaa, H. & M. Brok, *Particuliere initiatieven op het gebied van ontwikkelingssamenwerking*, Nijmegen: 2005.
- Bovens, M.A.P., P. 't Hart & M.J.W. van Twist, *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek*, Alphen aan den Rijn: 2007.
- Burt, R.S., 'The network structure of social capital', *Organizational Behaviour*, 2000, vol. 22, p. 345-423.
- Burt, R.S., 'Structural holes and good ideas', *American Journal of Sociology*, 2004/2, p. 349-399.
- CBS, *Allochtonen*, 2014. Retrieved at: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?ConceptID=37>.
- Edelenbos, J. & I. van Meerkerk, 'Institutional evolution within local democracy. Local self-governance meets local government', J. Torfing & P. Triantafyllou (eds.), *Interactive policymaking, metagovernance and democracy*, Essex: 2011, p. 169-186.
- Granovetter, M.S., 'The strength of weak ties', *American Journal of Sociology*, 1973/6, p. 1360-1380.
- Hassink, J., M. Elings, R. van Dam & R.J. Fontein, *Zoekers gevonden. Een zoektocht naar een succesvolle strategie voor groene burgerinitiatieven*, Wageningen: 2013.
- Hurenkamp, M., E. Tonkens & J.W. Duyvendak, *Wat burgers bezielt*, Universiteit van Amsterdam/NICIS, Amsterdam/Den Haag: 2006.
- Jarviya. *A network topology*, 2014. Gevonden op: <http://jarviya.com/a-network-topology-specifies-how-computers-printers-and-other/>.
- Ma, H.-W. & A.-P. Zeng, 'The connectivity structure, giant strong component and centrality of metabolic networks', *Bioinformatics*, 2003/11, p. 1423-1430.
- Marien, S., M. Hooghe & E. Quintelier, 'Inequalities in non-institutionalized forms of political participation. A multi-level analysis of 25 countries', *Political Studies*, 2010/1, p. 187-213.
- Meerkerk, I. van, *Boundary-spanning in governance networks. A study about the role of boundary spanners and their effects on democratic throughput legitimacy and performance of governance networks*, dissertatie, Rotterdam: 2014.
- Meerkerk, I. van, B. Boonstra & J. Edelenbos, 'Self-organization in urban regeneration. A two-case comparative research', *European Planning Studies*, 2013/10, p. 1630-1652.
- Meerkerk, I. van, J. Koppenjan & R. Keast, 'New citizen collectives, their democratic potential and their implications for public management', paper IRSPM-conference, Birmingham: 2015.
- Mensink, W., A. Boele & P. van Houwelingen, *Vrijwillige inzet en ondersteuningsinitiatieven. Een verkenning van Wmo-beleid en -praktijk in vijf gemeenten*, SCP, Den Haag: 2013.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). *De Doe-democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*, Den Haag: 2013.
- Moor, T. de, *Homo cooperans. Instituties voor collectieve actie en solidaire samenleving*, Utrecht: 2013.
- Mujde, A. & S. Daru, *Actieve burgers en vrijwilligersorganisaties*, CIVIQ, Utrecht: 2005.
- Raad voor het openbaar bestuur (Rob), *Loslaten in vertrouwen. Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*, Den Haag: 2012.
- Sharir, M & M. Lerner, 'Gauging the success of social ventures initiated by individual social entrepreneurs', *Journal of World Business*, 2006/1, p. 6-20.
- Specht, M., *De pragmatiek van burgerparticipatie. Hoe burgers omgaan met complexe vraagstukken omtrent veiligheid, leefbaarheid en stedelijke ontwikkeling in drie Europese steden* (dissertatie), Amsterdam: 2012.

- Stipdonk, V. van, 'Gewoon doen! Een beschouwing over vier kritieken op de doe-democratie', *Bestuurswetenschappen*, 2014/1, p. 70-81.
- Stolle, D. & M. Hooghe, 'Inaccurate, exceptional, one-sided or irrelevant? The debate about the alleged decline of social capital and civic engagement in Western societies', *British Journal of Political Science*, 2005/1, p. 149-167.
- Tonkens, E. & I. Verhoeven, *Bewonersinitiatieven. Proeftuin voor partnerschap tussen burgers en overheid. Een onderzoek naar bewonersinitiatieven in de Amsterdamse wijkaanpak*, Universiteit van Amsterdam/ Stichting Actief Burgerschap, Amsterdam: 2011.
- Uitermark, J., 'De zelforganiserende stad', Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, *Essays Toekomst van de stad*, Den Haag: 2012.
- Uitermark, J., *Verlangen naar Wikitopia*, Rotterdam: 2014.
- Vocht, A. de, *Basishandboek SPSS 20*, Utrecht: 2012.
- Voogt, P.W. & H. Broekman, *De grote kleine-kansen atlas*, Den Haag: 2003.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Vertrouwen in burgers*, Amsterdam: 2012.
- Wijdeven, T.M.F. van de, *Doe democratie: Over actief burgerschap in stadswijken*, Delft: 2012.
- Wijdeven, T. van de, F. Hendriks & M. Oude Vrielink, *Burgerschap in de doe-democratie*, Den Haag: 2010.
- Wilde, M. de, M. Hurenkamp & E. Tonkens, 'Flexible relations, frail contacts and failing demands. How community groups and local institutions interact in local governance in the Netherlands', *Urban Studies*, 2014/51, p. 3365-3382.
- Zwaard, J. van der & M. Specht, *Betrokken bewoners, betrouwbare overheid. Conditie en competenties voor burgerkracht in de buurt*, Rotterdam: 2013.